

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2025; 1(63): 242-245

© 2025 NJHSR

www.sanskritarticle.com

राजेन्द्र कुमार,

संस्कृत शिक्षक,

राजकीय माध्यमिक पाठशाला-

बशील, सोलन, हिमाचल प्रदेश

महाकविकालिदासविरचितमहाकाव्येषु श्रृंगाररसनिरूपणम्

राजेन्द्र कुमार

संस्कृतसाहित्ये रसतत्त्वं काव्यस्य आत्मा इति प्रख्यातम्। तत्रापि श्रृंगाररसः 'रसाधिराजः' इति अभिधीयते, यतः सः मानवजीवनस्य सौन्दर्यं, प्रेमानुरागं च सूक्ष्मतया प्रकाशयति। महाकविकालिदासः संस्कृतकाव्यपरम्परायां श्रृंगाररसस्य अत्युत्कृष्टः प्रयोक्ता इति स्वीकृतः। तस्य महाकाव्येषु— रघुवंशे, कुमारसम्भवे च— श्रृंगाररसस्य अत्यन्तं रमणीयं, मर्यादितं, आदर्शमूलकं च निरूपणं दृश्यते। अस्य शोधपत्रस्य प्रमुखोद्देश्यं कालिदासस्य महाकाव्येषु श्रृंगाररसस्य स्वरूपं, तस्य प्रकारभेदं, अभिव्यक्तिपद्धतिं च सम्यक् विवेक्तुं अस्ति।

प्रस्तुतशोधे श्रृंगाररसस्य संयोग-विप्रलंभभेदयोः उभयोः अपि सुस्पष्टं निरूपणं कालिदासकाव्येषु कथं प्राप्यते इति विशदीक्रियते। रघुवंशे दिलीपसुदक्षिणयोः, अजातशत्रोः-इन्दुमत्याः च प्रेमसम्बन्धाः अत्यन्तं शालीनतया, मर्यादया च प्रस्तुताः सन्ति। अत्र कविः केवलं लौकिकप्रेमस्य चित्रणं न करोति, अपितु तस्मिन् धर्म, कर्तव्यनिष्ठा, आदर्शपरिवारजीवनस्य च समन्वयं दर्शयति। एवं प्रकारेण श्रृंगारः केवलं देहसम्बद्धः न भवति, किन्तु सः आध्यात्मिकतया अपि उत्कर्षं प्राप्नोति।

तथैव कुमारसम्भवे पार्वतीशिवयोः प्रेमकथा श्रृंगारस्य उत्कटतमं, किन्तु संयतं रूपं च प्रदर्शयति। पार्वत्याः तपस्या, तस्या दृढनिष्ठा, शिवस्य वैराग्यं च मिलित्वा एकं अद्वितीयं प्रेमदर्शनं सृजतः। अत्र विप्रलंभश्रृंगारस्य अत्यन्तं मर्मस्पर्शी चित्रणं दृश्यते, यत्र विरहः, आशा, धैर्यं च सहभावेन प्रवर्तन्ते। अनन्तरं संयोगश्रृंगारः दिव्यरूपेण प्रकटते, यः केवलं भौतिकसुखपर्यन्तं न भवति, अपितु सृष्टेः मंगलकारणं भवति।

कालिदासस्य काव्येषु प्रकृतिचित्रणं अपि श्रृंगारस्य अभिव्यक्तौ महत्त्वपूर्णं साधनं भवति। ऋतुवर्णनानि, वनप्रदेशाः, पुष्पसुगन्धाः, पक्षिणां कलरवः इत्यादीनि तत्त्वानि प्रेमभावस्य उद्दीपनविभावत्वेन कार्यं कुर्वन्ति। कविः अत्यन्तं सूक्ष्मदृष्ट्या मानवहृदयस्य भावान् प्रकृतेः सह समन्वययति, येन श्रृंगाररसः अधिकं सजीवः, स्फुटः च भवति।

अस्मिन् शोधे आलम्बन, उद्दीपन, अनुभाव, संचारीभावादीनां रससिद्धान्तस्य अवयवानां कालिदासकाव्येषु यथायोग्यं प्रयोगः अपि विवेचितः अस्ति। तेन ज्ञायते यत् कालिदासः केवलं कवि न, अपितु रसशास्त्रस्य अपि गाढः अध्येता आसीत्। तस्य काव्येषु भावानां स्वाभाविकता, भाषा-लालित्यं, अलंकार-योजना च श्रृंगारस्य प्रभावं बहुगुणितं कुर्वन्ति।

अन्ततः इदं निष्कर्षरूपेण प्रतिपाद्यते यत् महाकविकालिदासस्य महाकाव्येषु श्रृंगाररसः न केवलं लौकिकप्रेमस्य अभिव्यक्तिः अस्ति, अपितु सः नैतिकमूल्यानां, सांस्कृतिकपरम्परायाः, आध्यात्मिकदृष्टेः च सुसंहतः प्रतिबिम्बः अस्ति। तस्य काव्येषु श्रृंगारः मर्यादितः, आदर्शयुक्तः, जीवनोन्नतिकारकः च रूपेण प्रतिष्ठितः दृश्यते। अतः कालिदासस्य काव्यानि श्रृंगाररसस्य अध्ययनाय आदर्शप्रमाणरूपेण स्वीकरणीयानि

मुख्यशब्दाः-श्रृंगाररसः, महाकविकालिदासः, महाकाव्यम्, रघुवंशम्, कुमारसम्भवम्, संयोगश्रृंगारः, विप्रलंभश्रृंगारः, रससिद्धान्तः, आलम्बनविभावः, उद्दीपनविभावः, अनुभावः, संचारीभावाः, प्रकृतिचित्रणम्, प्रेमदर्शनम्, काव्यसौन्दर्यम्, भाषा-लालित्यम्, अलंकारः, संस्कृतसाहित्यपरम्परा,

Correspondence:

राजेन्द्र कुमार,

संस्कृत शिक्षक,

राजकीय माध्यमिक पाठशाला-

बशील, सोलन, हिमाचल प्रदेश

आध्यात्मिकता, नैतिकमूल्यानि।

भारतीयकाव्यपरम्परायां 'रस' इति तत्त्वं काव्यस्य प्राणतया परिगण्यते। आचार्यैः प्रतिपादितं यत्

विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः¹

इति सिद्धान्तः नाट्यशास्त्रग्रन्थे विस्तरेण निरूपितः अस्ति। अस्य सिद्धान्तस्य आधारत्वेन काव्ये विविधभावानां समुचितसंयोगात् सहृदयस्य हृदये यः आनन्दविशेषः उत्पद्यते, स एव 'रसः' इति अभिधीयते। तेषु रसेषु श्रृंगारः विशेषेण प्रधानः, यतः सः मानवजीवनस्य सर्वाधिकं स्वाभाविकं, हृदयस्पर्श-अनुभवं च प्रतिपादयति।

श्रृंगारस्य स्वरूपं प्रेम-सौन्दर्य-माधुर्य-आकर्षणं च इत्येतैः तत्त्वैः परिपूर्णं दृश्यते। एषः केवलं लौकिकस्तरपर्यन्तं सीमितः न, अपितु आध्यात्मिकदृष्ट्यापि अत्यन्तं महत्त्वपूर्णः अस्ति। आचार्यविश्वनाथेन साहित्यदर्पणे काव्यस्य रसात्मकतायाः अनिवार्यता प्रतिपादिता।

रसात्मकं काव्यम्²

तत्रापि श्रृंगारस्य रसाधिराज इति पदेन विशेषगौरवं निर्दिष्टम्, यतः अस्य प्रभावः सर्वेषां भावानां मध्ये उत्कृष्टतया दृश्यते।

संस्कृतमहाकाव्यपरम्परायां महाकवीनां मध्ये कालिदास-नाम विशेषेण आदरपूर्वकं स्मर्यते। तेन स्वकाव्येषु मानवीयभावनायां यथार्थं, सूक्ष्मं च चित्रणं कृतम् अस्ति। विशेषतः तस्य महाकाव्येषु रघुवंशे कुमारसम्भवे च प्रेमभावस्य विविधरूपाणि अत्यन्तं कलात्मकतया, मर्यादाया च अभिव्यक्तानि सन्ति। कालिदासस्य काव्यदृष्टिः केवलं भावाभिव्यक्तिपर्यन्ता न, किन्तु तस्य माध्यमेन सः समाजस्य नैतिकमूल्यानि, सांस्कृतिकपरम्परां अपि सुदृढतया स्थापयति।

महाकाव्येषु भावनानां प्रस्तुतीकरणं केवलं कथानकपर्यन्तं न भवति, अपितु तत्र चरित्रविकासः, प्रकृतिसौन्दर्यं, अलंकारप्रयोगः, भाषालालित्यं इत्यादयः समन्वितरूपेण दृश्यन्ते। कालिदासः अस्य समन्वयस्य अद्वितीयः कलाकारः आसीत्। तस्य काव्येषु प्रकृतिचित्रणं न केवलं सौन्दर्यवर्धनाय, अपितु भावप्रकटनस्य साधनरूपेण अपि प्रयुक्तम्। उदाहरणार्थ- ऋतूनां वर्णनं, पुष्पाणां सुवासः, विहगानां कलरवः इत्यादीनि तत्त्वानि प्रेमभावस्य उद्दीपनविभावतया कार्यं कुर्वन्ति।

श्रृंगारस्य द्वौ प्रमुखौ भेदौ—संयोगः तथा विप्रलंभः³ इति प्रसिद्धौ स्तः। संयोगश्रृंगारे मिलनजन्यः आनन्दः, हर्षः, तृप्तिः च व्यक्ता भवति,⁴ यदा तु विप्रलंभे विरहजन्यः शोकः, उत्कण्ठा, स्मरणं च प्रमुखतया दृश्यन्ते।⁵ एतयोः उभयोः अपि प्रकारयोः कालिदासकाव्येषु अत्यन्तं सजीवम्, मार्मिकं च निरूपणं प्राप्यते। विशेषतः विप्रलंभश्रृंगारे तस्य सूक्ष्ममनोवैज्ञानिकदृष्टिः सहृदयस्य हृदयम् स्पृशति।

अत्र उल्लेखनीयं यत् कालिदासः श्रृंगारस्य प्रस्तुतीकरणे मर्यादां कदापि न लङ्घयति।

शास्त्रेषु अपि प्रेमस्य महत्त्वं प्रतिपादितम् अस्ति। यथा—

रसो वै सः⁶

इति वाक्येन ब्रह्मस्वरूपं अपि 'रस' इति निर्दिष्टम्। अनेन ज्ञायते यत् रसस्य, विशेषतः आनन्दरूपस्य, आध्यात्मिकमहत्त्वं अपि अस्ति।

कालिदासस्य महाकाव्येषु दृश्यते यत् प्रेम केवलं व्यक्तिगतम् अनुभवं न, अपितु सः सार्वभौमिकः, सांस्कृतिकः, आध्यात्मिकश्च तत्त्वमिति। तस्य काव्येषु नायकनायिकयोः सम्बन्धः केवलं आकर्षणपरकः न, किन्तु सः विश्वास-त्याग-समर्पणं इत्यादिभिः मूल्यैः परिपोषितः अस्ति।

संस्कृतमहाकाव्येषु भावाभिव्यक्तेः उत्कर्षः केवलं काव्यकौशलस्य परिणामः न, अपितु गम्भीरदर्शनस्य सूक्ष्ममनोविज्ञानस्य च फलम् अस्ति। कालिदासस्य काव्यानि एतस्य तथ्यस्य उत्कृष्टं प्रमाणं सन्ति, यत्र भावभाषाशैलीदर्शनादयः अद्वितीयसमन्वयेन एकत्र मिलित्वा काव्यसौन्दर्यस्य पराकाष्ठां जनयन्ति।

संस्कृतमहाकाव्येषु केवलं कथानकविस्तारः न, अपितु भावानां सूक्ष्मानुभूत्याः सशक्तं निरूपणम् अपि दृश्यते। विशेषतः मानवीयसम्बन्धानां अन्तःस्थितः अनुरागः, तस्य विविधाः अवस्थाः च अत्यन्तं स्वाभाविकतया प्रस्तुताः भवन्ति। महाकविकालिदासस्य काव्येषु एषः भावपक्षः विशेषेण विकसितः दृश्यते, यत्र नायक-नायिकयोः अन्तःकरणगताः वृत्तयः, तेषां मनोविकाराः, तथा परिस्थितिजन्याः भावपरिवर्तनाः अत्यन्तं सजीवम् अंकिताः सन्ति। तस्य काव्यदृष्टौ प्रेम न केवलं आकर्षणपरकः अनुभवः, किन्तु सः जीवनस्य गाम्भीर्यं, मर्यादा, तथा समन्वितमानवीयमूल्यानां अभिव्यक्तिरूपेण प्रतिष्ठितः अस्ति।

संस्कृतमहाकाव्यपरम्परायां कालिदासप्रणीतं रघुवंशमहाकाव्यम् विशिष्टं स्थानं धारयति। अस्मिन् महाकाव्ये केवलं रघुवंशस्य राजवंशपरम्परा न निरूप्यते, अपितु तत्र मानवीयसम्बन्धानां सूक्ष्मभावाः, दाम्पत्यजीवनस्य आदर्शः, विरहवेदनाया गाम्भीर्यं, तथा मर्यादितप्रेमस्य उत्कृष्टं स्वरूपं च अत्यन्तं कलात्मकतया प्रस्तुयते। विशेषतः प्रेमतत्त्वस्य विवेचनं अस्मिन् काव्ये न केवलं सौन्दर्यपरकं, अपितु नैतिकमूल्यसंवलितं, जीवनदर्शनात्मकं च अस्ति।

दिलीपस्य व्यवहारः दर्शयति यत् दाम्पत्यजीवनं केवलं भावनात्मकसम्बन्धः न, किन्तु सः धर्माधारितः आचारः अस्ति।⁷ यत्र दिलीप-सुदक्षिणयोः दाम्पत्यजीवनं प्रकाशयति तत्र कालिदासः न केवलं लौकिकप्रेम्णः चित्रणं करोति, अपि तु धर्मसंयुतं, मर्यादापूर्णं च दाम्पत्यजीवनं दर्शयति। उदाहरणरूपेण, दिलीपः स्वपत्नी सुदक्षिणया सह वसिष्ठाश्रमं प्रति गच्छति, यत्र उभौ विनयपूर्वकं गुरोः सेवां कुर्वन्ति। एषा स्थितिः दाम्पत्यप्रेम्णः आदर्शरूपं प्रदर्शयति, यत्र परस्परं सहयोगः, श्रद्धा, कर्तव्यनिष्ठा अपि दृश्यते।⁸

स धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुः

उक्तेषु श्लोकेषु वर्णितं यत् दिलीपः सुदक्षिणया सह आश्रमपरिसरं श्रद्धया परिभ्रमति। अयं प्रसङ्गः केवलं धार्मिकाचारस्य सूचकः न, अपि तु दम्पत्योः एकत्वभावस्य, सामञ्जस्यस्य च द्योतकः अस्ति।⁹

कालिदासस्य कौशलं तत्र दृश्यते यत् सः साधारणक्रियासु अपि गूढं प्रेमभावं निवेशयति। इत्येतेषु भावेषु दम्पत्योः परस्परं स्नेहपूर्णं व्यवहारः सुस्पष्टः भवति। नायकनायिकयोः मध्ये लज्जामाधुर्य-परस्परानुरागादयः च अत्यन्तं स्वाभाविकतया प्रकटिताः सन्ति। कालिदासः नाटकीयप्रयत्नं विना एव हृदयंगमं चित्रणं करोति, यत् पाठकानां मनसि सहजं स्पर्शं जनयति।

कालिदासस्य शृङ्गारनिरूपणस्य एकं प्रमुखं वैशिष्ट्यं यत् सः केवलं शारीरिकसौन्दर्यं न वर्णयति, किन्तु भावात्मकं, आध्यात्मिकं च प्रेम अपि प्रतिपादयति। दिलीपसुदक्षिणयोः सम्बन्धः केवलं पतिपत्नीभावेन सीमितः नास्ति, अपितु सः धर्माधारितः, कर्तव्यपरायणः, आदर्शमूल्ययुक्तः च अस्ति। अयं प्रकारः शृङ्गारः 'संयमित-शृङ्गारः' इति कथ्यते।

षष्ठे सर्गे अज-इन्दुमत्योः प्रसङ्गे तु प्रेमस्य स्वाभाविकोत्पत्तिः, सौन्दर्यजन्यः आकर्षणः तथा गुणप्रधानता च अत्यन्तं मनोहरतया व्यक्ता दृश्यते। स्वयंवरवर्णने इन्दुमत्या अजस्य वरणं केवलं रूपमाधुर्ये आधारितं न, किन्तु गुणविशेषेण प्रेरितम्।¹⁰

प्रथमदर्शने एव उत्पन्नः अनुरागः इत्यनेन सूचितः, यः मनसः स्वाभाविकप्रवृत्तिं द्योतयति।¹¹ किन्तु एषः अनुरागः केवलं क्षणिकः न, अपितु क्रमशः गाढतां प्राप्य जीवनपर्यन्तं प्रभावं जनयति। अस्य प्रसङ्गस्य विशिष्टता एषा यत् कविः प्रेमस्य बाह्यरूपं न, अपितु तस्य आन्तरिकगाम्भीर्यं, मनोवैज्ञानिकपक्षं च सूक्ष्मतया निरूपयति।

इन्दुमत्याः आकस्मिकवियोगानन्तरं अजस्य शोकवर्णनं विप्रलम्भभावस्य चरमसीमां दर्शयति। विरहः अत्र केवलं दुःखानुभवः न, अपितु सः स्मृतिरूपेण, आत्मानुभूत्याः गहनतया च प्रकटते।¹² इति प्रसङ्गः नायकस्य अन्तःकरणस्थितां व्यथां सजीवयति। अत्र कालिदासस्य मनोवैज्ञानिकदृष्टिः विशेषतया प्रशंसनीया, यतः सः शोकं केवलं वर्णयति न, अपितु तस्य कारणं, विकासं, प्रभावं च क्रमशः उद्घाटयति। एवं विप्रलम्भे अपि प्रेमस्य स्थैर्यं, तस्य अमिटता च प्रकाशते। एतादृशं चित्रणं दर्शयति यत् प्रेम केवलं संयोगे एव न शोभते, किन्तु वियोगे तस्य वास्तविकगाम्भीर्यं प्रकाशते।

प्रकृतिचित्रणेन अपि कविः अस्य भावस्य उद्दीपनं करोति— मन्द-मन्दं मरुतः स्पृशन्ति इति वर्णनेन वातावरणस्य कोमलता प्रेमभावं संवर्धयति।¹³

कुमारसम्भवमहाकाव्यम् प्रेमतत्त्वस्य अत्यन्तं विशिष्टं, गाम्भीर्यपूर्णं च निरूपणं करोति। अस्मिन् काव्ये शिवपार्वत्योः सम्बन्धः केवलं लौकिकानुरागस्य उदाहरणं न, अपितु सः तपः, धैर्यं, समर्पणं च इत्यादिभिः गुणैः परिपुष्टः एकः आध्यात्मिकप्रेमरूपः अस्ति। प्रारम्भे एव पार्वत्याः शिवं प्रति अनन्यभावना दृश्यते, या सामान्यस्य आकर्षणस्य परिधिं अतिक्रम्य साधनारूपेण विकसिताऽस्ति। पार्वती शिवप्राप्त्यर्थं कठोरं तपं आचरति।¹⁴ इति प्रसङ्गः तस्याः दृढनिश्चयं, तितिक्षां च प्रकाशयति। अत्र प्रेम केवलं भावनात्मकं न, अपितु साधनात्मकं, आत्मनियन्त्रणपरकं च निरूपितमस्ति।

शिवस्य वैराग्यं पार्वत्याः अनुरागस्य प्रतिपक्षरूपेण उपस्थितं भवति, यत्र एकतः तपस्वीशिवः संसारविमुखः, अपरतः पार्वती तस्य समीपगमनाय निरन्तरं प्रयत्नशीलाऽस्ति। एषः विरोधाभासः प्रेमस्य गाम्भीर्यं वर्धयति।¹⁵

अनन्तरं पार्वत्याः तपस्याफलस्वरूपं शिवस्य अनुग्रहः प्राप्तः, यः संयोगशृङ्गारस्य दिव्यतमं रूपं प्रतिपादयति। शिव-पार्वत्योः मिलनं केवलं नायकनायिकयोः संयोगः न, अपितु सः दैवीशक्तिद्वयस्य एकत्वं, सृष्टिसन्तुलनस्य कारणं च अस्ति। अयं संयोगः लौकिकसीमां अतिक्रम्य ब्रह्माण्डीयपरिप्रेक्ष्ये प्रतिष्ठितः अस्ति। अत्र प्रेमस्य उत्कर्षः केवलं आनन्दरूपेण न, अपितु सृष्टिकारणत्वेन अपि दर्शितः।¹⁶

अस्य समग्रविवेचनस्य अन्ते ज्ञायते यत् कुमारसम्भवे प्रेमतत्त्वं साधनारूपेण आरभ्य, विरहवेदनया परिपक्वं भूत्वा, अन्ततः दिव्यसंयोगरूपेण परिणमति। अत्र विप्रलम्भः धैर्यं, स्थैर्यं च जनयति, संयोगः तु परमानन्दं, पूर्णतां च ददाति।

समग्रविवेचनस्य आधारभूतेन ज्ञायते यत् कालिदास-प्रणीतयोः रघुवंश तथा कुमारसम्भव महाकाव्ययोः प्रेमतत्त्वं न केवलं काव्यशोभायाः कारणम्, अपितु जीवनदर्शनस्य मूलाधाररूपेण प्रतिष्ठितम् अस्ति। रघुवंशे दाम्पत्यजीवनस्य मर्यादा, कर्तव्यपरायणता च प्रमुखतया निरूपिता दृश्यते, यत् धर्माधारितजीवनदृष्टेः अनुगुणं भवति। दिलीप-सुदक्षिणा, अज-इन्दुमती, इत्यादीनां प्रसङ्गेषु प्रेमः सामाजिकमर्यादाभिः परिवद्धः अस्ति, यत्र न केवलं अनुरागः, अपितु धर्मपालनं च अनिवार्यतया अपेक्षितम्।

अपरतः कुमारसम्भवे पार्वतीशिवयोः सम्बन्धः प्रेमस्य उच्चतरं, आध्यात्मिकं च स्वरूपं उद्घाटयति। पार्वत्याः तपस्या, तस्या अचलनिष्ठा, तथा शिवस्य अनुग्रहः—एते सर्वे प्रसङ्गाः दर्शयन्ति यत् प्रेम केवलं भावनात्मकानुभवः न, अपितु तत् साधनारूपेण अपि ग्राह्यम्।

समग्रेऽस्मिन् पत्रे विमृश्यमानं यत् महाकविकालिदासस्य महाकाव्येषु प्रतिपादितः शृङ्गाररसः केवलं काव्यालङ्काररूपेण न दृश्यते, किन्तु सः मानवीयजीवनस्य गूढतमभावानां सुसंस्कृता-भिव्यक्तिरूपेण प्रतिष्ठितः अस्ति। कालिदासस्य काव्यदृष्टिः अतीव विशदाभिव्यक्तियुक्ता, यत्र प्रेम न केवलं क्षणिकानुभवः, अपितु चिरस्थायि मूल्यव्यवस्थायाः आधारभूततत्त्वम् इति प्रतिपाद्यते।

तस्य काव्येषु भावानां प्रस्तुतीकरणं नाटकीयप्रचुरतया न, अपि तु स्वाभाविकसौम्यता, मनोवैज्ञानिकगाम्भीर्यं च आश्रित्य सम्पन्नम् अस्ति। अयं विशेषः तस्य काव्यानि सामान्यप्रेमवर्णनात् पृथक् कृत्वा तानि जीवनदर्शनात्मकग्रन्थरूपेण प्रतिष्ठापयति। यत्रान्ये कवयः बहुधा भावोच्छृङ्खलतां स्वीकुर्वन्ति, तत्र कालिदासः संयमस्य, मर्यादायाः, आन्तरिकशुद्धेः च उच्चतमं मानदण्डं स्थापयति।

शृङ्गारस्य निरूपणे तस्य दृष्टिः बहुपरिमितां सीमां अतिक्रम्य बहुआयामिकत्वं प्रकाशयति। तस्य काव्येषु प्रेम न केवलं द्वयोः व्यक्तयोः सम्बन्धः, किन्तु सः सामाजिकसन्तुलनस्य, नैतिकप्रतिबद्धतायाः, आध्यात्मिकविकासस्य च सहचरीभावेन अवगम्यते। अयं समन्वितदृष्टिकोणः एव तस्य काव्यानां वैशिष्ट्यं वर्धयति।

विशेषतः अवगन्तव्यं यत् कालिदासः भावानां उत्कर्षं क्रमशः विकसितुं जानाति। तस्य काव्येषु प्रेमभावः आकस्मिकरूपेण न उद्भवति, अपितु सः परिस्थितीनां, संस्काराणां, आन्तरिकप्रवृत्तीनां च समुचितसंयोगेन परिपक्वतां प्राप्नोति। अयं विकासक्रमः सहृदयस्य अन्तःकरणे गाढानुभूतिं जनयति, यतः पाठकः केवलं दर्शकः न भवति, अपि तु अनुभावकः भवति।

अत्र विशेषतया द्रष्टव्यं यत् कालिदासस्य काव्येषु प्रकृतिः केवलं पृष्ठभूमिरूपेण न उपस्थिता, अपितु सैव भावप्रवृत्तीनां सहचारिणी भवति। प्रकृत्या सह मानवीयभावानां यः सामञ्जस्यपूर्णः संवादः तेन निर्मितः, सः काव्यस्य रसात्मकतां बहुगुणयति। अस्य समन्वयस्य कारणेन शृङ्गारः न केवलं व्यक्तिनिष्ठः, किन्तु सार्वभौमिकानुभवः इव अनुभूयते।

अन्यच्च, कालिदासस्य भाषा-शैली अपूर्वलालित्ययुक्ता अस्ति। शब्दचयनस्य सौष्ठवम्, वाक्यरचनायाः माधुर्यम्, अलंकाराणां सुसंयोजनम्—एते सर्वे तत्त्वानि मिलित्वा तस्य काव्येषु शृङ्गारस्य प्रभावं तीव्रतरं कुर्वन्ति। न केवलं अर्थः, किन्तु ध्वन्यात्मकसौन्दर्यमपि सहृदयमनसि विशेषानन्दं सृजति।

तस्य काव्येषु नायक-नायिकयोः सम्बन्धाः अपि सामान्यरूपेण न चित्रिताः, किन्तु ते आदर्शरूपेण प्रतिष्ठिताः सन्ति। तेषु सम्बन्धेषु विश्वासः, त्यागः, धैर्यम्, अनन्यता च प्रमुखतया दृश्यन्ते। अयं मूल्यसमन्वितः प्रेमभावः आधुनिकपरिप्रेक्ष्येऽपि अनुकरणीयः इति बोध्यते।

अन्ततः निर्णयिते यत् कालिदासस्य महाकाव्येषु प्रतिपादितः शृङ्गाररसः काव्यपरम्परायाः शिखररूपेण अवतिष्ठते। सः केवलं भावविलासस्य साधनं न, अपितु मानवीयसंवेदनानां संस्कारकः, जीवनदृष्टेः उन्नायकः, आध्यात्मिकचेतनायाः प्रेरकश्च अस्ति। तेन तस्य काव्यानां अध्ययनं केवलं साहित्यिकरसास्वादनाय न, अपितु मानवीयमूल्यानां, सांस्कृतिकसम्पदां, अन्तःकरणशुद्धेः च साधनरूपेण अपि कर्तुं युक्तम्।

एवं निष्कर्षतः उक्तं शक्यते यत् महाकविकालिदासः शृङ्गाररसस्य केवलं चित्रकारः न, अपितु तस्य दार्शनिकः व्याख्याता, सूक्ष्मदर्शी मनोवैज्ञानिकः, तथा मानवजीवनस्य आदर्शमार्गदर्शकः आसीत्। तस्य काव्येषु व्यक्तः शृङ्गारः युगान्तरपर्यन्तं सहृदयजनानां हृदयेषु नूतनानुभूत्याः सृजनं करिष्यति इति निःसंशयं स्वीकरणीयम्।

सन्दर्भग्रन्थसूची-

1. श्रीभरतमुनिप्रणीतं सचित्रम् नाट्यशास्त्रम् प्रदीप-हिन्दीव्याख्या-टिप्पणी- पर्शिष्ट- प्रस्तावनादिभिर्विभूषितम् (सप्तमाध्यायान्तः-प्रथमो भागः) चौखम्भासंस्कृतसंस्थानम्, वाराणसी
2. साहित्यदर्पणम्, कविराजप्रणीतविश्वनाथः, सम्पादकः-डॉ.निरूपण-विद्यालंकार, साहित्यभण्डार, सुभाषबाजार, मेरठ-250002
3. ईशादि नौ उपनिषद्, गीता प्रेस गोरखपुर, चालीसवाँ मुद्रण, संवत्-2077
4. रघुवंशम्, महाकवि कालिदासप्रणीत, पण्डित ज्वालाप्रसाद मिश्र कृत अन्यय सरलार्थ और भावार्थ-वाच्यपरिवर्तन-भाषाटीका समेत, बंबई निज स्टीयू मेरा "श्रीवेङ्कटेश्वर" में मुद्रित
5. महाकविकालिदासप्रणीतं कुमारसम्भवं महाकाव्यम् आदितोऽष्ट-मसर्गपर्यन्तं मल्लिनाथकृतया 'सञ्जीविनी' व्याख्यया, अष्टम-सर्गादारभ्य सप्तदशसर्गपर्यन्तं सीतारामकविकृतया व्याख्यया, 'सरला' हिन्दीव्याख्यया च विभूषितम् सम्पादकः व्याख्याकारश्च डॉ० सुधाकर मालवीयः एम० ए०, पीएच० डी०, साहित्याचार्यः संस्कृत विभाग, कला संकाय, काशी हिन्दू विश्वविद्यालयः, वाराणसी, कृष्णदास अकादमी, वाराणसी - १

पाद टिप्पणीः

1. नाट्यशास्त्रम्-षष्ठ-अध्यायः-पृष्ठसंख्या-229
2. साहित्यदर्पणम्-1.3
3. नाट्यशास्त्रम्- षष्ठ-अध्यायः-पृष्ठसंख्या-302
4. नाट्यशास्त्रम्- षष्ठ-अध्यायः-पृष्ठसंख्या-303
5. नाट्यशास्त्रम्- षष्ठ-अध्यायः-पृष्ठसंख्या-305
6. तैत्तिरीयोपनिषद्-2.7.1
7. रघुवंशम्-1.57
8. रघुवंशम्-2.65
9. रघुवंशम्-3.72
10. रघुवंशम्-6.78,79
11. रघुवंशम्-6.68
12. रघुवंशम्-8.74
13. रघुवंशम्-1.38
14. कुमारसम्भवम्-1.60
15. कुमारसम्भवम्-5.4,5
16. कुमारसम्भवम्-5.85,86